

ՀՏԴ 94(323.1:479.243)

Պատմություն

Արրահամյան Հրանտ Բարսեղի, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության
ինստիտուտ, պ.գ.դ., առաջատար գիտաշխատող**ՇՈՒՇԻԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ**

Այսպիսով, 1846 թ. Շուշին ստանալով քաղաքի կարգավիճակ, սկսեց առաջ շարժվել: Այնտեղ զարգացան տնտեսությունը, առևտուրը, մշակույթը և հոգևոր կյանքը: XIX դ. վերջին բնակչության աճի և մշակույթի տեսակետից, Շուշին թիֆլիսից և Բաքվից հետո զբաղեցրեց երրորդ տեղը Այսրկովկասում: Այդ ժամանակ Այսրկովկասում մի քանի քաղաքներ օգտվում էին ինքնավարության իրավունքից: Արցախի բնակչության բողոքները կապված այս հարցի հետ մերժվեցին ցարական կառավարության կողմից: Վերջապես, շնորհիվ 1892 թ. Կանոնադրության, Շուշին և Գանձակը ստացան ինքնավարության իրավունք, սակայն ցարական իշխանությունները հետաձգեցին այդ հարցը մինչև 1896 թ.: Այս նույն թվականին քաղաքի մուսուլմանների ջանքերը ուղղված Դումայի ընտրությունների տապալելուն պսակվեցին անհաջողությամբ, և Շուշին ձեռք բերեց ինքնավարության իրավունք, որը գոյատևեց մինչև 1920թ.:

Բանալի բառեր կենտրոն, ճանապարհ, հարաբերություն, թաղամաս, պաշտոնակատար, դատարան, գործիչ, համաձայնություն, աշխատանք, քաղաք

Абрамян Г. Б., Доктор исторических наук,
Институт истории НАН РА, ведущий научный сотрудник

К ВОПРОСУ ОБ АВТОНОМИИ ШУШИ

Таким образом, получив статус города (в 1846 г.), Шуши начал продвигаться вперед. Там развивались экономика, торговля, культура и духовная жизнь. В конце 19-го века, с точки зрения роста населения и культуры, после Тбилиси и Баку, Шуши занимал третье место на Кавказе. В то время в Закавказье несколько городов пользовались автономией. В связи с этим вопросом, жалобы жителей Арцаха были отклонены царским правительством. Наконец, благодаря Уставу 1892 года, Шуши и Гандзак получили право на автономию, однако власти отложили решение данного вопроса до 1896 года. В указанном году усилия мусульман города свергнуть думские выборы не обвенчались успехом и Шуши получила автономию, которая существовала до 1920 года.

Ключевые слова: Центр, Дорога, Отношение, Район, Должностное лицо, Суд, деятель, Соглашение, Работа, Город

Abrahamyan H. B., Doctor of Historical Sciences,
Institute of History of NAS RA, Leading Researcher

ON THE ISSUE OF AUTONOMY OF SHUSHI

Thus, having acquired the status of city (in 1846), Shushi began to move forward. Economy, trade, culture and spiritual life were developing there. From the point of view of population growth and culture, after Tbilisi and Baku Shushi occupied the third place in the Caucasus in the end of the 19th century. At that time in Transcaucasia several cities possessed autonomy. Being related to this issue, complaints of the residents of Artsakh were rejected by the Tsarist government. Finally, thanks to the Charter of 1892, Shushi and Gandzak had acquired the right of autonomy, but the authorities postponed the solvation of this issue until 1896. This year the efforts of the city's Muslims to overthrow the Duma elections were failed and Shushi acquired the right of autonomy, which existed till 1920.

Key words: Center, Road, relationship, district, acting, court, figure, agreement, work, city

Շուշին հայության հնագույն բնակավայրերից է: Այն վերածնունդ է ապրել 17-րդ դարից սկսած: Այդ ժամանակ Շուշի ամրոցը հանդիսացել է արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի (սղոսխանների) կենտրոն և նշանակալից դեր է խաղացել երկրամասի ազատագրական ուժերի կազմակերպման և հակառակորդին բազմիցս պարտության մատնելու գործում:

Շուշին 1822 թվականից հանդիսացել է գավառի կենտրոն¹: Դարավերջին, Թիֆլիսից և Բաքվից հետո՝ բնակչության թվի և մշակույթի զարգացման տեսակետից այն Անդրկովկասում երրորդ քաղաքն էր համարվում:

Լեոն գրել է, որ «Շուշվա Ղալայում» 19-րդ դարի առաջին քառորդում վերացել էր մեղիքությունը և կաթողիկոսությունը ու ռուսական տիրապետության ժամանակ դարձել էր զարգացող բնակավայր, որը մեծագույն դեր է խաղացել Ղարաբաղի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ²:

1830-ական թվականների սկզբից Արցախի թեմի աթոռանիստ դարձած Շուշին, ոչ միայն երկրամասի վարչական, այլև տնտեսական, հոգևոր, մշակութային կենտրոն էր, որն այժմ էր ընկնում իր կառույցներով, եկեղեցիներով, տպարաններով, թատրոնով, ուսումնական հաստատություններով, արդյունաբերական ձեռնարկություններով, արհեստանոցներով, ոսկերչությամբ և առևտրով: Երբ դարի 20-ական թվականներին Վալերի Մադաթովը Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի ռազմական հրամանատար էր, նա ջանքեր է գործադրել կարգավորել Շուշի տանող ճանապարհները և քաղաքի փողոցները: Եվ չնայած շուկայական հարաբերությունները դանդաղ էին զարգանում, այնուամենայնիվ Շուշին հռչակ էր վայելում Անդրկովկասում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում: Շուշիի առևտրականներին կարելի է տեսնել Ռուսաստանում, Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի և Ասիայի երկրներում:

Շուշին կազմված էր երկու թաղամասից՝ հայկական և թուրքական, որոնք բաժանված էին 35 թաղերի, որոնցից 18-ը հայկական էր, 17-ը՝ մահմեդական³: Հայկական թաղամասը, ընդհանրապես, բաղկացած էր երեք մասից՝ Թավրիզյան, Ղազանչի և Ագուլիսի: Աղբյուրների վկայությամբ քաղաքի բոլոր ծանր աշխատանքները կատարում էին հայերը⁴:

Ղարաբաղը Ռուսաստանի կազմի մեջ ընդգրկվելուց հետո, գավառի և քաղաքի բոլոր բարձր պաշտոնները վարում էին այլազգիներ: Խանության վերացումից հետո, Շուշիում նշանակվում է պարետ: 1823 թվականից գործում էր գավառային դատարան, որը 1868 թ. վերանվանվել է Շուշիի հաշտարար դատարան: Այն գործել է մինչև 1917 թ.: 1846 թ. Շուշի ամրոցը վերանվանվել է Շուշի քաղաք⁵:

«Կովկասյան օրացույցի» վկայությամբ 1855թ. Շուշին ունեցել է 7726 բնակիչ: Անդրկովկասի մյուս քաղաքների նման Շուշին ուներ եկամուտների աղբյուր: Դրանք վարձակալությամբ տրված կառույցներն էին, աղբյուրները, անշարժ գույքի տոկոսային վճարները, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, մաքսային եկամուտները, սկզբիցային վճարներից ստացվող օգուտը, մուրհակները, տուգանքները, աճուրդները և այլն⁶:

Շուշիի բնակչության թիվը հետզհետե աճում էր. 1870 թ. այն հասել էր 20297-ի: Դարի 80-ական թվականների սկզբին բնակչության թիվը հասել է 26806-ի: Ըստ «Կովկասյան օրացույցի»-ի՝ 1886 թ. բնակչության թիվը կազմել է 35277⁷, որը անհավանական է: Տասնմեկ տարի անց, 1897թ. մարդահամարի տվյալներով, Շուշին ունեցել է 25656 բնակիչ, որից 14345-ը՝ հայ, 10809-ը՝ մուսուլման: Քաղաքում բացի հայերից և մուսուլմաններից ապրում էին վրացիներ, գերմանացիներ, լեհեր, ռուսներ և այլ ազգի ներկայացուցիչներ:

Բերված տվյալներից երևում է, որ արդեն դարավերջին Շուշին կայացված քաղաք էր՝ իր բոլոր հատկանիշներով: Այստեղ գործում էին մշակույթի բազմաթիվ հիմնարկություններ, բարեգործական

¹ «Кавказский календарь» на 1846 г., Тифлиси, 1846, с. 54.

² Լեոն, Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914, էջ 59-61:

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), Ֆ. 319, ց. 1, գ.1, թ. 52:

⁴ Акты Кавказской археографической комиссии (այսուհետ՝ АКАК), Т. VII, Тифлиси, 1878, док. 411, с. 462.

⁵ Մբրահամյան Հ., Արցախը 18-19-րդ դարերում, Ե., 2015, էջ 293:

⁶ Անանուն Դավիթ, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դ. (1800-1870 թթ.), հ. I, Բաքու, 1916, էջ 181-182:

⁷ «Кавказский календарь» на 1887г.,Тифлиси, 1886, с. 201.

ընկերություններ, անհատական ձեռնարկություններ, հոգևորական կենտրոններ, գրադարան, թատրոն և այլն:

Քաղաքի հայոց թաղամասը, թե՛ տների կառուցվածքով և թե՛ իր գրավչությամբ շատ բարձր էր թուրքական թաղամասից: Հայկական թաղամասի նոր փողոցները, հրապարակները և բնակչության ապրելու պայմանները ավելի եվրոպական էին: Սակայն թուրքերի կեղտոտության պատճառով, քաղաքը չի ընդգրկվել մաքուր քաղաքների շարքում, - գրել է ժամանակի մամուլը¹: Այնուհանդերձ, Շուշին շարունակում էր մնալ գավառական կենտրոն: Քաղաքի կյանքը թարմացնելու համար գավառապետ Դուբրովսկին հրամայում է կիրակի օրերին խանութները չբացել, շուկաներում միայն թարմ մթերքներ վաճառել²: 90-ական թվականներին Շուշին ուներ 600-ից ավելի խանութ, որոնք աշխուժություն էին տալիս քաղաքին:

XIX դ. 80-90-ական թվականներին Շուշիում իրագործվում էր մի միջոցառում, որն աժանացել էր բնակչության հավանությանը: Հասարակության կողմից ընտրվել էր հանձնաժողով, որը ղեկավարում էր հասարակական գործիչ Իվան Քալանթարյանը: Այդ հանձնաժողովը զբաղվում էր քաղաքի բարեկարգման հարցերով. հսկում էր խմելու ջրի օգտագործումը, հետևում էր քաղաքի մաքրությանը, փողոցները սալահատակելուն, թոնրատների բարեկարգմանը, հրշեջ խմբի գործունեությանը, հասարակական այգիները կարգի բերելուն և այլն³: Ձեռնարկված միջոցառումներից ամենանշանակալիցը քաղաքը ջուր բերելու հարցն էր, որը խիստ անհանգստացնում էր հայտնի բարերար Թադևոս Թամիրյանին: Վերջինիս ամենախիշարժան գործը եղել է 1893 թ. Շուշի ջուր բերելը՝ 15 վերստ հեռավորությունից: Ջուրը հասնելու օրը թուրքերը նույնիսկ մզկիթներում հոգեհանգիստ են կազմակերպել:

Շուշիի պատմության մեջ արժանահիշատակ է քաղաքին ինքնավարություն տալը: Այն Անդրկովկասում լինելով երրորդ քաղաքը, վաղուց պետք էր ինքնավար լիներ: Սակայն ցարական կառավարության կամայականության հետևանքով տասնյակ տարիներ այդ հարցը մնում էր չլուծված, այդ այն դեպքում, երբ Շուշիից շատ ավելի քիչ բնակչություն ունեցող մի շարք քաղաքներ վաղուց ինքնավար էին: Օրինակ՝ Ախալքալաքը, որը Շուշիի կեսի չափ բնակիչ չուներ, սակայն ինքնավար էր դեռևս դարի 60-ական թվականներից: Շուշիի բնակիչները բազմիցս են այդ հարցը բարձրացրել, սակայն դրական արդյունքի չեն հասել:

1892 թ. հուլիսի 11-ին իշխանությունների կողմից հաստատված կանոնադրության համաձայն Շուշին և Գանձակը ստանում էին ինքնավարություն: Սակայն մինչև 1896 թ. այն չի իրագործվել: Վերջապես, 1896 թ. "Кавказ" թերթը հաղորդել է, որ այս տարի Շուշին կունենա քաղաքային ինքնավարություն: Թերթը նաև բացատրել է, որ Շուշիի քաղաքային դուման կունենա 40 պատգամավոր, քաղաքագլուխ և տեղակալ: Ըստ կանոնադրության՝ քաղաքի թուրքերը կարող էին ունենալ խորհրդարանի անդամների մեկ հինգերորդ մասը, այսինքն 8 պատգամավոր⁴: Սակայն թուրքերը աղմուկ-աղաղակ են բարձրացնում և պահանջում պատգամավորների կեսը, որը հակասում էր կանոնադրությանը: Չնայած հայերն ու մահմեդականները մի քանի անգամ միասին ժողովներ են հրավիրում և այդ հարցը քննարկում, սակայն թուրքերը մնում են անուղղելի: Թուրքերի պահանջը հակաօրինական էր և ինքնավարության սկզբունքին դեմ⁵: 40 պատգամավորից բացի պետք է ընտրվեր նաև 8 թեկնածու: Ըստ թուրքերի պահանջի՝ 48-ից 24-ը պետք է լիներ մահմեդական, մինչդեռ այդ ժամանակ քաղաքի 35552 մարդուց 20673-ը հայ էին, 12879-ը՝ մահմեդական: Հայերը պահանջում էին երկու կողմերից պատգամավորներ ընտրելին այդ թվերի համաձայն: Մահմեդականները հաշվի չէին առնում, որ քաղաքի բոլոր հարկերի 2/3-ը վճարում էին հայերը: Արդարացի կլիներ ի նկատի ունենալ այդ, որ թուրքերը անտեսում էին: Քաղաքի թուրք բեկերը համաձայն էին առաջնորդվել կանոնադրությունով, մինչդեռ վաճառականները դեմ էին և պահանջում են պատգամավորների կեսը ընտրել մահմեդականներից: Նրանք իրենց ազգակիցներին գրգռում էին հայերի դեմ: Մամուլը այդ առթիվ գրում է. «Ամօթ, հազար

¹ «Մեղու Հայաստանի», N 27, 12. 04. 1880:

² Նույն տեղում, N 3, 09. 01.1890:

³ «Նոր դար», N 319, 22.12. 1894:

⁴ «Кавказ», N 1, 01.01. 1896.

⁵ «Մշակ», N 26, 02. 03. 1896:

ամօթ թուրք ամբոխին, որ քաղաքային ինքնավարութեան ստանալու րօպէին էլ այդքան ֆանատիկոս են և խաւար»¹:

Գոյություն ունեցած ընտրական կարգի համաձայն՝ Շուշին ուներ 513 ընտրական կալվածական ցենզ, որոնցից քրիստոնյա՝ 372, մահմեդական՝ 141: Ընտրությունները նշանակված էր մարտի 10-ին: Մինչև ընտրությունների օրը, հայերն ու մահմեդականները մի քանի անգամ ևս հանդիպումներ են ունենում: Հայերի գործադրած բոլոր ջանքերն օգուտ չեն ունենում, մահմեդականները մնում են անդրթվելի: Առանց մահմեդականների համաձայնությունը ստանալու, հայերը որոշում են պատգամավորների 1/5 ընտրել մահմեդական, մնացածը՝ հայեր: Քվեարկությանը մասնակցում էին 204 քրիստոնյա և 130 մահմեդական: Պատգամավորների թեկնածուների թիվը 87 հոգի էին: Դրանցից ընտրվում են 39-ը՝ 34-ը քրիստոնյա, 5-ը մահմեդական: Մեկ պատգամավորի համար պետք էր տեղի ունենար լրացուցիչ ընտրություն: Պետք էր ընտրվեր նաև 8 թեկնածու: Սակայն Շուշիի գավառապետը ընտրությունների նախօրյակին լկտիաբար հայտարարում է, թե քրիստոնյա և մահմեդական պատգամավորները պետք է ընտրվեն հավասար քանակությամբ: Հայերը բողոքում են գավառապետի այդ խարդախության դեմ և ընտրություններն անց են կացնում կանոնադրության համաձայն: Մուսուլմանները դժգոհ լինելով ընտրությունների արդյունքներից, չեն մասնակցում հաջորդ ընտրությանը²:

Շուշիի գավառապետ Ափխաձեն, քաղաքի հայերի ներկայացուցիչներին հրավիրելով իր մոտ, պահանջում է, որ ընտրված պատգամավորներից մի քանիսը հրաժարվեն պատգամավորությունից՝ ի օգուտ մուսուլմանների: Երկու հոգի հրաժարվում են: Դա էլ պատճառ է դառնում, որ 1897 թ. սեպտեմբերին Շուշի ժամանի նահանգապետը և պաշտոնից ազատի գավառապետին, գավառի առաջին և երկրորդ մասերի ոստիկանապետներին և քաղաքի մի շարք պաշտոնյաների³:

Շուշիի քաղաքային դումայի առաջին հավաքը տեղի է ունենում 1896 թ. սեպտեմբերի 26-ին: Քաղաքագլուխ է ընտրվում վերոհիշյալ Իվան Քալանթարյանը, օգնական՝ Ջավադ Բեկ-Իշխանյանը:

Շուշիում ինքնավարություն հաստատելը մեծագույն հաղթանակ էր արցախահայության համար: Այն ժողովրդավարական էր, որի գործունեությունը բխում էր քաղաքի շահերից և պահանջներից: Ինքնավարությունը, որը գոյություն է ունեցել մինչև 1920 թ., կարևոր դեր է խաղացել քաղաքի կյանքում:

Քաղաքագլուխ ընտրվելուց վեց ամիս անց, Իվան Քալանթարյանը հրաժարական է տալիս, որից հետո երկար ժամանակ չեն կարողանում քաղաքագլուխ ընտրել: Ի վերջո 1898 թ. հուլիսի 9-ին հաջողվում է քաղաքագլուխ ընտրել պաշտոնաթող զինվորական Կ. Դանիելյանին՝ մի անձնավորություն, որի գործունեությունից գոհ էին քաղաքի բնակչությունը: Նրա նախաձեռնությամբ քաղաքի փողոցները սալահատակելու համար հատկացվում է 1500 ռուբլի, կանոնավորվում է Թամիրյանի բերած ջրի բաշխումը, կարգավորվում են շուկան, դեղատան գործունեությունը, քաղաքում բացվում է բանկ: Քաղաքը երկար ժամանակ հարմարավետ բաղնիք չուներ: Քաղաքագլխի նվիրված աշխատանքի հետևանքով 1900 թվականից սկսել է գործել ժամանակի պահանջներին համապատասխան նորակառույց բաղնիք: Վերջինս կառուցվել է եվրոպական տիպի՝ շնորհիվ պարոն Մ. Ա. Նանյանցի ներդրմանը⁴:

1900-ական թվականների սկզբին սկսվում է Ռեալական ուսումնարանի⁵ շինարարությունը, որը ավարտվում է 1908 թ.:

Շուշին այդ տարներին հանդիսացել է ազգային-ազատագրական պայքարի կենտրոն: Նրա վերջին քաղաքագլուխը եղել է Գերասիմ Մելիք-Շահնագարյանը, որը պաշտոնից հրաժարվել է 1919 թ. ապրիլի 20-ին: Մեկ տարի անց Շուշին գոհ է դառնում թուրք վանդալներին:

¹ Նույն տեղում:

² «Մուրճ», 1896, N 2, էջ 331: Տե՛ս նաև «Նոր դար», N 94, 30.05.1896:

³ «Նոր դար», N 160, 19.09.1897:

⁴ «Մշակ», N 172, 14.03.1900:

⁵ Շուշիի ռեալական ուսումնարան, հիմնվել է 1881 թվականին՝ շուշեցի մեծահարուստ Մովսես բեկի տանը: 1901-1908 թվականներին շուշեցի բարերար Գրիգոր Առաքելյանի (Առաքելով) միջոցներով կառուցվել է ավելի ընդարձակ շենք, որը պահպանվել է առայսօր: